

APÁCZAI CSERI JÁNOS.

Alig van irodalmunk történetében oly kiválónak hirdett alak, mint Apáczai, kivel eddigelé oly kevésbé foglalkoztak, mint ő vele. A köztudat nincs eléggé tájékozva s azért a közitélet ingadozó. Évtizedekig megnyugodtunk abban, hogy Apáczai a XVII. századnak Pázmány és Zrinyi mellett harmadik nagysága, tehát irodalmunk legnagyobbjai mellett foglal helyet, s midőn 1889-ben egy merészen határozott kijelentés, látszólag az inductió kérlelhetetlen erejétől indítatva, őt «magyarán beszélve, szolgáló compiler»-nak monda, nem annyira kétkedéssel, mint resignatióval vettük ezt tudomásul, sokan abban a sejtelemben, még többen abban a meggyőződésben, hogy kulturánk multjának objectív megítélésében ez új nézettel újabb haladást jelezhetünk.

Midőn a következőkben Apáczai jelentőségét — életének megállapított mozzanatait is összefoglalva — újra vizsgálat tárgyává tesszük, előre bocsáthatjuk, hogy ezt nemcsak a mi tudásunk, hanem a saját maga kedvéért is megérdemli.

Született Erdélyben, Apácán, 1625-ben. Neve Tsere János volt s csak később vette föl az Apáczai nevet is. Külföldön írt tudós leveleiben s itthon tartott székfoglalójában Johannes Apaciusnak nevezi magát; az ugyanekkor készülő *Encyclopaedia* czimlapján Apáczai Tsere János áll; itthon — az akkor dívó helyesírás szerint Chieri, Chierj-nek írva — állandóan

Cseri-t használ s Lórántfi Zsuzsánna 1659-ben hozzá intézett levelét így czímezi: Clarissimo Domino Johanno Cseri de Apácza.

Családi viszonyairól keveset tudunk. Szegény, jobbágy szülék gyermeke volt, s midőn a 31 éves férfi Kolozsvárott rector, egyik tanítványa, ki tehát nálánál legalább 13—15 évvel volt fiatalabb, Tamás nevű öcscse. Ő maga is megemlékezett öcscseiről, kiket pénzzel segít s kik közül «az egyik talán négy gyermekkel vagy». 17 éves korában került iskolába Kolozsvárra, hol Portsalmi András tanítója nagy hatással volt reá. Innen Gyulafehérvárra ment, akkoriban a sárospataki mellett az ország leghíresebb collegiumába, hol, miután tanulását, hihetőleg szegénysége miatt kétszer volt kénytelen félbeszakítani, a híres Bisterfeldnek lett tanítványa. Gelei Katona István, erdélyi református püspök, a kitünő tudós és író, figyelmessé lett reá s egyháza költségén a «Frigyes Belgiom» főiskoláiba küldi. 1648-ban ment Apáczai külföldre, először Franekerbe, melyet akkor a magyarok elég sűrűn szoktak fölkeresni. Ugyanez év őszén a leydeni egyetemen iratkozik be, 1650-ben az utrechtin, 1651-ben végre a harderwijki-n, hol ugyanez év április 26-án a theologia doctorává avatják. Széleskörű nyelvismeretet szerzett ez idő alatt; értette a latin, görög, holland, francia és angol, továbbá — mint ő idézi — a kaldeai, sziriai, rabbinusi, tal-mudi és arab nyelvet.

Hogy külföldön tanársággal kinálták volna, mi sem bizonyítja, de nem is valószínű, valamint az sem áll — mit szintén lelkes tanítványa, Bethlen Miklós gróf állít Önéletírásában — hogy a philosophiának is doctora lett volna. 1651. szeptem. 30-án megházasodik Utrechtben, neje Aletta (Adél) van der Maet. Mivel tartotta fenn magát, nem tudjuk; tán magántanítással foglalkozott vagy corrector volt. Bizonyos, hogy szűkes viszonyok közt élt, s midőn, 1652 őszén az új püspök, Csulai György, haza hívja, örömmel veszi a kilátást a biztos

állásra s arra, hogy hazájának szolgálatot fog tehetni. Mindazáltal nem jöhet azonnal. «De az őszi alkalmatlan idő s több egyéb nagy akadályok engem arra kényszerítettek, hogy a telet akaratom ellen is külföldön tölteném.» S mert félt Csulai neheztelésétől késedelme miatt, azt hitte, leginkább meg fogja magának nyérni, «ha külföldön egy általam készült könyvecskét nyomtattatván, minden hazafiakkal megesmeretném azt, hogy hazámon kívül az időt hasznosan töltöttem, a kedves hazámat szünet nélkül szemeim előtt tartottam és tőlem kitelhetőképen kezdettem kimutatni a háládatosságot, melylyel néki tartozom».

E könyvecske az «Encyclopaedia», melyhez már Hollandiában léte óta gyűjti az anyagot s előbb *Ars artium* (Mesterségek mestersége), majd *Pasoptron* (Mindent mutató tükör) cím alatt latin nyelven kezdett kidolgozni. De megdölgölte, hogy más nemzetek azért múlnak felül bennünket a tudományokban, mert hozzájuk rövidebb és könnyebb útjuk vagy, «mivelhogy azokat az anyagok tejével szopott nyelven hallják, olvassák, közlik». «De mi haszna, ha távolról csak henyélve nézem a kedves hazámnak siránkozásra méltó állapotját?» «Ez annyira feldúlta bús szívemet, hogy ezért gyakran nem is alhatván, a tanulásra sem lévén kedvem, egyedül e nyugtalanító gonddal vesződtem: vajjon miképen lehetne segíteni a kedves hazámon? Annak okáért neki dühödtem az irogatásnak és meg akarván kísértetni, menyire mehetnék, egyéb nyelveken megiratott mindenféle tudományból valamit magyarra fordítani kezdettem.» Könyve még nem volt ugyan készen, de mindenféle okból «jóakaróimra, barátimra s hazámra nézve» meggyőzöttetvén, «a számomra küldetett úti költségnek egy részét (ámbár az nekem egyébire is kellett volna), minthogy más módom nem volt, a könyvnyomtatónak adám és így idő előtt ugyan, de mindazáltal az istennek segítségével bizván, kezdém a munkámat nyomtattatni.»

A nyomtatás 1653-ban indult meg s gyors egymásutánban a 261. lapig (M-ívig) haladt. Innentúl a sajtóhibák töméntelen száma a mellett bizonyít, hogy a javító kéz messze esett a nyomtató, helytől.

Apáczai feleségével s gyermekével 1653. augusztus 29-én ért Gyulafehérvárra. Itt ekkor az iskola a következőkép volt szervezve: az elemi tárgyakat két csoportban két segédtanító tanította, *collaborator*; azután volt négy osztály, mely körülbelül a mai gymnasiumnak felelt meg: syntactikai, poetikai, rhetorikai és logikai, ezeknek az élén állott négy mester (Apáczai maga így fordítja magyarrá), *rector*; végül Bisterfeld, a szentírás és theologia tanára, *professor*. Apáczai a második osztálynak lett rectora, mestere. Fizetése volt 250 frt készpénz, 28 köből buza (köble ért 1 frtot), három disznó (à 4—5 frt), 15 bárány (à félforint), rajméz (értéke 2—3 frt), és fa 16 frt értékben. Ugyanennyit kapott a másik három mester; ellenben a professor fizetése 1800 frt volt készpénzben. Szerény állás tehát, de, mint Bethlen írja, el kellett togadnia az obedientia és szokás szerint, mind a mindennapi kenyérre nézve, melyre szüksége volt magának, feleségének és gyermekének.

Apáczai, mint református gymnasiumainkban ma is szokásos, székfoglalóval köszöntött be 1653. november 2-án «De studio sapientiae», melyben a további cím szerint, kimutatja a művészetek és tudományok hasznát, eredetét és fejlődését Ádámtól a rómaiakig, valamint a héber, görög stb. nyelvek tanulásának hasznát; végül megmutatja, mily módon lehetne a magyar nép mind e bölcseségnek nemcsak részese, hanem mint érhetné el, vagy épen múlhatná felül a többieket e téren rövid időn. «Inkább a könny, mint a szónoklat illik hozzám — mondja az elején — midőn a magyar nemzet örök gyalázatára elfordult szemekkel, de kénytelen vagyok nézni a nyomorultság, a szégyenletes tudatlanság s tehetetlenség

roppant tengerét, mi által el lön érve, hogy nem a fegyver ereje, nem a leigáztatás joga, hanem önkényt, aluszékony-ságunk, tudatlanságunk, érzéketlenségünk következtében nem látjuk meztelenségünket, szükségünket, szegénységünket.» A magyar nem képtelen a tudományra; ritka ország bír annyi jeles férfit fölmutatni, mint Magyarország: Szegedi, Molnár, Gelei, Csulai, Medgyesi, Keresztúri, Tolnai, Gidófalvi, de katho-likus részről is: Pázmány, Csanádi, Enyedi, Dálnoki. (Come-niust, ki ugyanekkor működött Patakon, mint idegent, nem említi.) De azért nem megyünk előre, mert iskoláink rosszul vannak szervezve, s részletesen elmondja, mivel foglalkozzék a két collaborator, a négy rector, s hogy a professor is még a magyar jogtudományt adja elő. Szóval a 28 éves kezdő semmivel sem volt megelégedve, azonnal elítélte az eddigi rendszert, melyet még nem ismert kellőleg s újat ajánlott helyébe, melyet még sehol ki nem próbáltak, sőt a 24 év óta nagy dicsőséggel oktató Bisterfeld professornak, az iskola fejének működését sem tartja elég széleskörűnek és mintegy hivatalosan, az iskola előljárói és nagy közönség jelenlétében, hogy kötelességét igazán teljesítse, még egy tárgy előadását ajánlja. Hogy e szerénytelen föllépés neki «sok boszúságot» és kevés barátot szerzett, érthető. Ez év december havában nyilvános vitatkozást tartott istentagadók, pogányok, törökök, zsidók, katolikusok, lutheránusok, socianusok, arminianusok és újrakeresztelők ellen; a tárgynak a gyulafehérvári viszo-nyokhoz képest fölötte kiterjesztett volta is azt a gyanút kelti, hogy Apáczai — a minek különben a székfoglalóban is több helyütt van nyoma — nagy tudását akarta fitogtatni. Az sem tehetette kellemesebbé állását, hogy 1654. augusztus-ban tanítótársaival keményen összetűzött iskolájok módszere miatt, de nem ért el semmi eredményt.

Tanítványaira rendkívüli hatással volt. «Abban az idő-ben — írja róla tanítványa, Bethlen — a szegény Magyarok,

kivált Erdélyben, úgy hitték, hogy ha nem német s plundrában nem jár, nem lehet tudós ember — valamíg Apáczai János ezt a jeget el nem rontá . . . megmutatá magán, hogy a magyar is megérdemli a doctor és professori nevet és elviselheti.» Érdekesen írja le, mint tanított: «Bezzeg ő tudott ex necessitate virtutem et gloriam csinálni; fogja a Virgilius Georgicá-ját, azt kezdi fordíttatni magyarra, a poétákkal és annak alkalmatosságával physikát, astronomiát, geographiát kezd tanítani, úgy hogy egyszer azt az ő Georgicáját írni s tanulni kezdik a theológiára s philosophiára járók is» — íme Bisterfeld professor hallgatói is eljártak Apáczai rector leczkéire. Bethlen tehát nem az egyetlen, kire Apáczai nagy hatással volt.

A kiváló férfiút épen tüzes lelkesedése, szónoki heve, széleskörű műveltsége különösen a tanítói pályára utalták. Az iskolák javításával, átalakításával, kiegészítésével ismételve foglalkozik. Az iskola neki társadalmi, nemzeti és tudós intézmény; az tesz műveltté, gazdaggá, szabaddá. Hogy nincs főiskolánk, nemzeti szerencsétlenségnek tartja. Nagy művében a geographiához egy külön fejezetet csatol «a fővebb Akadémiákról» melyet, miután 10 pontban a többi európaiakat felsorolta, így fejez be: «11. Erdélyben, a fejevári (ha lábra állhatna), kolosvári. 12. Magyarországon a váradi, pataki, debreczeni. Noha mind az erdélyi s mind a magyarországi iskolák: iskolák inkább mint Akadémiák, a mi nemzetünknek nagy gondviseletlenségének miatta az ő örökké való nagy gyalázatjára. Holott más keresztyén országokban, még a hol pápista fejedelmek, királyok uralkodnak is, vagyon a reformátusoknak egynehány rendbéli Akadémiájok. Minékünk vallásunkon való fejedelmünk, bő országunk vagyon, s hol az Akadémia? melybe, ha volna, a bőségre nézve sok idegen országokból a tanulók elgyülnének. Csak nyittanók fel immár egyszer álmos szemünket s állatnánk tudós embereket a

Scholákba, mert találnánk, ha az irigység meg nem enne bennünket. Így aztán nem mi hordanók a gyönyörűségecs gréci tallérokat idegen országokba ki, hanem más hozná bé münénkünk s a mű népünk gazdagodnék belőle. Gondold meg magyar nemzetnek javát kívánó ember, ilyen pénzzel szűkös országból semmi-e három esztendő alatt legalább tizenötezer tallérnak kimenni, a melyekben aztán soha a mű népünk talán csak egyet sem lát? Ennyi kell pedig az ott lakó magyar deákokra legalább el. Három esztendő alatt! Oh ur isten, szánj meg már bennünköt is! » S bizonyára az ő buzgó lelkét és érzékeny kötelesség tudását festik az Encyclopaedia következő sorai: «A tanítóban, hogy tisztében hasznosan járhasson el, megkivántatik: 1. hogy tanításához illendő életet éljen s tanítványának jó s dicséretes példát adjon. 2. Hogy elég tudós legyen. 3. Hogy jó lelkiismerettel s isteni félelemmel a mit tud, azt másokkal közölje. 4. Tanítványait mint atyjok úgy szeresse. 5. Tanítsa őket világosan, rövideden és teljességesen (tökéletesen). 6. Őket isten előtt való könyörgésében megemlítsse. 7. Ne legyen ajándékon kapkodó. 8. Tanítványinak erkölcsöket és nyelveket igyekezzék leginkább újítani. 9. Egyedül csak arra igyekezzék minden dolgában, hogy tanítványaival magát szerettesse. 10. Magát a különbkülönb-féle elmékhez jól alkalmaztassa.» Apáczai első sorban nem is tudós vagy író, hanem tanító. Minden tudását az iskolában értékesíti; azért tanult, hogy tanítson. S a mit ír, első sorban az iskola számára írja. Nagy műve, az Encyclopaedia is, az ifjúságnak készült. Főszándéka vele, úgymond, az volt «hogy oly könyvet adnék a magyar ifjúságnak kezébe, melyben anyai nyelvén többire minden szép és hasznos tudományokat olvashatna.»

Ez a könyv két évi készülés után 1655-ben megjelent. Címe ez: «Magyar Encyclopaedia. Azaz, minden igaz és hasznos böltségsnek szép rendbe foglalása és magyar nyelv-

ven világra bocsátása. *Apáczai Csere János* által. 11 részből áll összesen 412 oldalon. Hozzátartozik még székfoglalója: De studio sapientiae és négy szintén latinnyelvű levél 1651-ből, mely egyetemi tanuló társaihoz intézve theologiai témákat tárgyal — egészben 487 oldal. Formája kis 16 rétből, hogy a tanuló kényelmesen zsebre dughassa.

Az előszóban elmondja, mit honnan vett; forrásai im ezek: metaphysikában Cartesius; logikában Ramus és Amesius; arithmetikában Ramus, Schnellius, Schonerus; geometriában Ramus; physikában Cartesius, Regius; astronomiában Copernicus, Cartesius, Regius, Phocylides, Alstedius, Scribonius stb. Látnivaló a közép- és újkor kritikátlan, kiegyenlítettlen frigyessége. Érdekes — a mire csak legújabbán figyelmet fordított Gyulai Farkas — hogy az előszóban megemlíti Apáczai azt is: kit követett az általános nyelvtanban, kit a görög és latinban, a héberben, a különböző dialectusokban és végül a rhetorikában, holott e tárgyak feldolgozása az Encyclopaediában egészen hiányzik. Mindezek nyilván a mű XII. részét tették volna, így külsőleg is kerek egésznek tűntetve föl a tudás egész körét. Forrásaiból Apáczai nemcsak bírálat, de önállóság nélkül is merit. A mit idáig az eredetivel pontosan összevetettek (mindössze még csak a metaphysikát és botanikát), az Apáczai dolgozása módját kivonatolásnak vagy épen fordításnak tünteti föl. Erre vonatkozólag azonban ő maga idézi Heurnius e szavait: «Azt veted talán szememre, hogy másoknál is azon dolgok s ugyanazon szókkal találhatnák? s aztán? azt kívánod-e, hogy a könyvszerzők, a kik azon dolgokról írnak, az igékre nézve különbözzenek? hát a ki a csónakról ír, ne nevezze azt csónaknak? nemde egy az igazság, akármicsoda ruhában öltözzék?» Mindazáltal e téren is dicsősége marad, hogy már öt évvel Descartes halála után ismerteti nálunk a nagy philosophus tanait, a midőn még sem Angol- sem Olaszországban nem tudtak

róla. Philosophiáról egyébként művében mindössze 27 oldal tárgyal, ebből is 22 nem egyéb a Ramus-féle logika száraz kivonatánál, marad Descartesra 5 oldal: a mi meglehet, hogy XVII. századi tankönyvnek elég, de érthetetlen, hogy lehetett ily alapon Apáczait főképen és kizárólag philosophusnak minősíteni. Apáczai tanító, ki tanítványainak oly tankönyvet írt, mely legjőbb, (de nem mindig elég jó) tudomása szerint mindenben az akkori tudás színvonalán állott. És e könyvét magyar nyelven írta: ez marad örök érdeme és dicsősége. Oly időben tárgyalta az összes tudományokat nemzeti nyelven, a midőn még alig akadt másutt párja. Magáról a nyelvről pedig csak a legnagyobb bámulattal szólhatunk. A hol nem uralkodik eléggé a tárgyon — philosophia, geometria, astronomia — ott merev és nehézkes, de legnagyobb részében oly ügyes és folyamatos, oly simulékony és kifejező, oly gazdag és változatos, hogy tudományos irodalmunkban jóformán példaképül szolgálhat. Joga volt a nyelv szegénységéről panaszkodni, mielőtt művét megírta; de joga van magasztalásunkra és hálánkra, miután befejezte.

Kortársai az *Encyclopaediát* nem igen méltatták. A fejedelem nem vette észre s midőn Bisterfeld helyébe más tanár után néz, nem Apáczait hívja meg, hanem Basiret, a kivégzett I. Károly angol király volt udvari papját, ki csakhamar Rákóczynak belső embere lesz. A hallgatónál kevesebb volt a sikere. «Derék emberek — írja róla Bethlen — és az ő tanítványi ítéletek szerint is nem volt elégséges arra a provinciára és fizetésre. Én és az én nálamnál sokkal idősebbek és tudósabb deákok semmit tőle nem tanultak.» E mellett «felette zelosus és szeles volt», éles támadója a presbyterianismusnak, melynek egyik szélsősége, az independensizmus, volt boldogtalan királyának az elvesztője. A presbyteri iránynak akkoriban Erdélyben nem kevés híve volt, köztük a híres Medgyesi és Tolnai; Apáczai is közéjük

tartozott. Már ez magában elég ok volt, hogy Basire Apáczai működését és befolyását — melyet különben az orthodox theologus előtt eretnekségnek tetsző cartesianismusa még veszedelmesebbnek tüntetett föl — ellenséges figyelemmel kísérje. Basire a fejedelem és az udvar jelenlétében 1655. szeptember 24-én az iskolában az új tanév elején általános vizsgálatot tartott. Ekkor történt meg az elkerülhetetlen összeütközés, melyről Apáczai feljegyzései nyomán van tudomásunk. Basire a fejedelmet a presbyterek ellen tüzelte s komolyan intette őt, a főurakat, a püspököt s másokat, hogy magukra ügyeljenek, nehogy az ő angol királyának sorsa fenyegetse őket is; ha pedig soká találnának késni, e gonosztevők helyett a fejedelem vére fogna ontatni. Erre a fejedelem: ha a tanítók közt independens volna, nyilvánosan védje magát. Nem hiszem — mond Basire — hogy volna. De én bizonyosan tudom — válaszol Rákóczy — hogy van köztük néhány. Apáczai érezte a czélzást: «Nagyságos fejedelem — felel — sohasem volt köztünk independens, nem is hiszem, hogy most volna. Én sohasem voltam independens, nem is leszek, de presbyterianus igenis vagyok». A fejedelem: «A presbyterianismus út az independentismushoz!» Apáczai: «Fenség! persze, mondják». Erre Basire a presbyterianusok ellen fordult, s midőn Apáczai azt mondá, hogy Basire okai oly selejtesek, hogy minden középszerű presbyterianus könnyen megczáfolhatná — ez feltűnt a fejedelemnek s legott parancsot adott, hogy az ellenfelek ezt nyilvános vitatkozásra döntsék el. Apáczai hiába védekezett, hogy ily fontos ügyre nincs kellően előkészítve. A fejedelem megmaradt elhatározása mellett, s a 29 éves ifjú gyorsszavú heve nem állhatott meg a 47 éves férfiú higgadt gyűlölsége előtt: a vitatkozás Apáczai vereségével végződött. «A fejedelem ekkor — így tudósít egy újabbán fölfedezett forrás — Apáczaira erősen megharagudott

és ezt is mondotta: De isten engem úgy segéljen, Apáczaik uram, a Medgyesi presbyteriumot, a míg én élek, ide bé nem hozza ked. Mászt ne tanítson, mert isten engem úgy segéljen, valaki mászt tanít, a Marosba vettetem vagy a toronyból hányatom le!» Ekkor még Keresztúri is erősen pirongatta Apáczaik, ezt mondván: «Bezzeg kimutatá ám kgd Apáczaik uram a foga fejerét; bizony valójában gyermekei argumentumokat hozza kgd elő. Melyek után sok bajai lőnek, a püspök a fizetését ki nem akará adni, a fejevári professorságtól megfosztaték a fejedelem által.» Megkinálták a kézdivásárhelyi, majd enyedi papsággal, de nem akarja az iskolát elhagyni; aztán a marosvásárhelyi rectorssággal, de azt kevesli. Lorántfi Zsuzsánna Patakra készül meghívni rectornek, «de a fejedelem nem engedte, azt mondván, nem illik ilyen embernek javán úgy munkálkodni». A püspök ekkor azt javallotta neki, kövesse meg Basiriust s adjon reversalist. «Egyiket sem cselekedte, így aztán általtették Kolozsvárra», melynek iskolája alsóbbrendű volt.

A deákság híven megmaradt szeretett tanítója mellett. «Ha az alumnia a deákokat — írja Bethlen — és engemet az atyám ott nem tartott volna, bizony mind odahagytuk és Kolozsvárra Apáczaikhoz mentünk volna.» S Bethlen s vele sokan követték is Apáczaik, ki 1656. november 20-án foglalta el új állását ily című beszédével: «Az iskolák igen nagy szükségéről és azon okokról, melyek miatt a magyaroknál elpusztult állapotban vannak». Okai szerinte: a polgárok és tanulók, a tanítók gyakori változása, az egyházi férfiak, a felügyelők és curatorok — szóval mindenki. Mintha a saját maga üldözött és zaklatott lelkét erősítené, úgy hangzanak e szavai: «De ha, és ezt én mondom, oly időben születünk, mikor a legnagyobb tudatlansággal szemben a bölcsesség és ennek tanítói egy batkára sem becsültetnek, azonnal kétségbe kell-e esnünk? El kell-e hagynunk az iskolát? Számba sem

kell vennünk az utókort? Nem, gyalázaton és szégyenen keresztül az erényre kell törekedni.»

Kolozsvártt éppen oly buzgó tanító volt, mint idáig. Az ő közbenjárásának köszönhette az intézet a Lorántfi Zsuzsánna ezerforintos alapítványát, az ő buzgólkodásának a Barsai fejedelemtől nyert cameraticum beneficium-ot, mely tiz szegény tanulónak köztartását tette lehetővé. Ugyane fejedelemez nyújtott be 1658 végén egy tervet: «A magyar nemzetben immár elvégtére egy Akadémia felállításának módja és formája» felől, melyben bizonyítja, hogy a fehérvári collegium jövedelme eddig is elégséges volna az új intézetnek czéljára, s hogy az még fenn nem áll, «az idegeneknek uralkodása és a magunkéinak irígysége tette nekünk ez nagy kárt». Ugyanez évben dülta fel a tatár Fehérvárt és collegiumát, a hallgatók elszéledtek s Basire a megmaradt 35 tanulóval menekült a romok közül. Barsai sem ér rá Apáczai nagyróptú tervével foglalkozni. Hanyatlik Erdély, hanyatlik a nemzeti műveltség ügye s Apáczai fiatal erejét is megtörte a gyógyithatatlan betegség. 1658. novemberében Kolozsvártt még nyilvános vitatkozást áll Veres Ferencz kath. pappal e tétel fölött: «Krisztus nem mindenkinek halt meg». Deczember 27-ről fenmaradt egy levele, melyben hogylétéről egy szó sincs; nyilván még egészségesnek tartja magát. De már 1659. deczember 31-én éjjel a sorvadás véget vet ifjú életének. Csak harminczötéves volt. Meghatva olvassuk Bethlen sorait: «Apáczait azután nem láttam, mert az isten ebből az ostoba, háládatlan magyar világból, mely ő reá méltatlan volt, kivette, azután az igen gyámoltalan belga feleségét, gyermekét is magához szedte. Ha maradéka maradt volna, és módon lett volna benne, bizony megmutattam volna, hogy én Apáczait mint atyámat úgy tartottam, szerettem, becsültem és emlékezetét ma is becsülöm. A szörnyű tanulás és az isten háza és közönséges jó miatt való buzgó szorgal-

matoskodás betegíté száraz betegségben, melyben is semmit sem kedvezvén az erőtlen lélek az erős testnek, ki kellett menni belőle». — Méltatását és jellemzését szépen foglalják össze Beöthy e szavai: «E szegény, üldözött, beteg tudós a tudomány oroszlánszívú fölkenntjei közül való, kit a közelmúlt rémjelenetei épp oly kevéssé képesek megfélemlíteni, mint halálának közelgő árnyéka. Tudós, ki hisz eszmeiben; hazafi, ki hivatottnak érzi magát az igazság szavával megváltani nemzetét».

Munkái (Szinyei adatai alapján): 1. «Disputatio theologica de introductione ad philologiam sacram». Ultrajecti, 1650. — 2. «Disputatio theol. inauguralis». Hardervici, 1651. — 3. «Magyar Encyclopaedia». Ultrajecti, 1653. (újra kiadva: Győr, 1803.; e kiadás nem pontos, sem nem teljes; az első kiadás nem 1653-ban jelent meg, hanem 1655-ben, együtt a következővel): — 4. «Oratio de studio sapientiae». — 5. «Magyar logikácska». 1654. (újra kiadva Horváth Cyrill által Pest, 1867. A. Cs. J. Bölcsészeti Dolgozatai, meglehetősen önkényüleg választott szemelvényekkel az Encyclopaediából, melyek éppen nem adnak képet Apáczaeiról). — 6. «Disputatio de politica ecclesiastica». Claud., 1658. — 7. «Disputatio philos. de mente humana». Varadini, 1658. — 8. «Académia felállításának módja és formája». Kiadja Szabó Károly. Pest, 1872. *Kéziratban*: 9. «Oratio de summa scholarum necessitate stb.» (Magyar fordítása Hegedüs Istvántól, Kolozsári ev. ref. főtanoda értesítője, 1876.) — 10. «Philosophia naturalis». Anno 1660. (204 l. Előadásaihoz készült jegyzetek, melyeket halála után lemásoltak, l. Gyalui. Szinyei nem említi.)

Irodalom. (Csak az újakat említem.) *Szilágyi Sándor*: «Apáczai Cs. János és kortársai». (M. T. Akad. Értesítője, 1860. Az egész Apáczai-irodalomnak maig legkitünőbb munkája.) — *Gyalui Farkas*: «Apáczai Cs. J. életrajzához és műveinek bibliographiájához.» (Erdélyi Múzeum, 1892.; megbízható adatok dolgában első helyen áll.) —

Erdélyi János: «Apáczai Cs. J. ösmertetése». (Sárospataki Füzetek, III. 1859. 316—37. lap. A tartalomjegyzékből a cikk sajtóhibából kimaradt. E. leggyöngébb dolgozata; Apáczai philosophiai méltatása kritikátlan, az adatokban sok az önkény.) — *Horváth Cyrill*: «Apáczai Cs. J. philos. dolgozatai». (A bevezető értekezés 30 lap, melyből csak nyolcz érdemel figyelmet, a hol Descartessel összeveti.) — *Ormándy Miklós*: «Apáczai Cs. J. életrajza és botanikai munkássága». (Kolozsvári r. kath. főgymn. értesítője, 1879. Az életrajzi rész teljesen megbízhatatlan, a tudományos igen jó.) — *Szily Kálmán*: «Apáczai Encycl., mathem. és physikai szempontból». (Term.-tud. Közlöny, 1889. Igen érdekes és tanulságos; összefoglaló ítéletében túlságos szigorú.)

Bánóczy József.

AZ UTOLSÓ NÁDOR ÉS KORA.

Források: Zehn Jahre in Ungarn. Erlebnisse und Beobachtungen eines Weltbürgers. Bd. I—II. Leipzig, 1845. — Österreich im Jahre 1840. Von einem österreichischen Staatsmann. Leipzig, 1844. — Ungarische Wirren u. Zerwürfnisse. Leipzig, 1842. — Terra incognita. Notizen über Ungarn. Herausgeg. v. J. Orosz. Leipzig, 1835. — Titus: Magyarország 1846-ban. Lipcse, 1846. — Tabletten autrichiennes contenant des faits, des anecdotes, des observations sur les moeurs, les usages des Autrichiens et la chronique secrète des cours d'Allemagne par un témoin oculaire. Bruxelles, 1830. — Zeitstimmen aus und über Österreich. Leipzig, 1846. — Stephan Victor, Erzherzog von Österreich. Sein Leben, Wirken und sein Tod. Wiesbaden, 1868. — Ungarische Zustände, Leipzig, 1847. stb.

I.

A márcziusi emlékek verőfényében egy elvonuló sötét viharfelhő árnyéka takarja Magyarország utolsó nádora tragikus alakját, kit a forradalom szélrohama legelőszőr sodort el, hogy életében megvonja tőle a történet igazságszolgáltatását, miután megtörni engedte a legnehezebb helyzetben, melybe a poliitkai kényszerűség gyarló embert állított valaha. Nincs a történetnek szereplő egyénisége, kinek sorsa megilletőbb volna, s nincs, kit a pietas koszorúja igazabban illetne meg, mint a nagy nemzeti válságnak e mindenkitől félreértett alakját.